

HAS
(خاص)

Osmanlılar'da padişaha, hânedan mensuplarına, yüksek devlet görevlilerine ait şahsî mülk, arazi, yıllık gelir ve dirlikler için kullanılan bir terim.

Arapça bir kelime olan hâs Osmanlı idarî terminolojisine has veya hassa (çoğulu havas) şeklinde girmiştir. Kelime ilk defa Gazneli Devleti'nde hükümdarın saray hizmetlerini tanımlamak amacıyla (Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, s. 235, 253), daha sonra da Büyük Selçuklu Devleti'nde sultanın malları için kullanılmış (Nizâmülmülk, s. 170, 198), hükümdara mahsus dirliklere has denilmiş ve bu tabir Anadolu Selçuklu Devleti'ne de intikal etmiştir. Hârizmşahlara ve Mısır Memlûklü devletleri zamanında sultanın mallarına bakmakla görevli memura nâzîrû'l-hâs (Kalkaşendî, IV, 30), İlhanlı Devleti'nde incû, bazan da hâss-ı incû denilmekteydi (Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 190, 362). Osmanlı Devleti'nde bostâniyân-ı hâssa, doğancıyân-ı hâssa, mehterân-ı hâssa gibi sultan ve saray hizmetinde olanlarla sultanın, hânedan mensuplarının, vezir, beylerbeyi, sancak beyi, defterdar gibi yüksek devlet memurlarının yıllık geliri en az 100.000 akçeye varan şahsî mülkleri, arazileri ve dirliklerini ifade eden bir anlam kazanmıştır (hâss-ı [havâss-ı] hü-mâyûn, hâss-ı mîr-i mîrân, hâss-ı mîrlivâ, hâss-ı defterdâr-ı hazîne gibi).

İlk has topraklarına I. Bayezid devri (1389-1403) kayıtlarında rastlanması (BA, TD, nr. 1/1 m., s. 331-332), bu müessesenin daha önceki dönemlere gitmesi ihtimalini kuvvetlendirmektedir. II. Murad zamanında timar, hasları da içine alan genel bir terim olarak kullanılmış, subaşı dahil beylere ait timarlara has denilmiştir. Meselâ Arnavutluk'ta vilâyet subaşılardan bazılarına verilen timarlar 40-50.000 akçelik olduğu halde bunlar has olarak gösterilmiştir (*Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s. XXIII-XXIV). Aynı durum Fâtih Sultan Mehmed devri metinlerinde de görülür. Meselâ Novoberdo Subaşı Kasım Bey'in haslarının geliri 85.175 akçedir, fakat has olarak tanımlanmaktadır (Hadzibegić v.dğr., I, 135). M. Tayyip Gökbilgin de Fâtih zamanında timar ve has kelimelerinin eş anlamlı olarak kullanıldığına işaret etmiştir (*Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 74).5

Haslar padişah hasları (hâss-ı şâhî, havâss-ı hü-mâyûn), vezirlerle diğer yüksek

devlet memurlarına verilenler (havâss-ı vüzerâ, havâss-ı mîr-i mîrân vb.), hânedana mensup hanımlara "paşmaklık" adıyla tahsis edilenler ve tekaüt hasları olmak üzere dört gruba ayrılır. Bunların dışında nâdir olarak "arpalık hasları" tabirine de rastlanır (Hammer, II, 244-245).

Padişah hasları şehirlerde alınan bir kısım resimlerden, mukâtaa gelirlerinden, birçok köyün, mezraanın hâsıllarından, bâc-ı ubûr, âdet-i ağnâm, gümrük, cizye ve cemaat gelirlerinden oluşmaktadır. Fâtih Kanunnâmesi'nde yer alan, "Bana yarar has defterdarlarım her kimde bulsalar, gerek vüzerâmda ve gerek gayride, ellerinden alıp yerine benim haslarımdan bî-hâsıl olanları vereler" kaidesinin XVI. yüzyılda da uygulandığını tahrir defterlerindeki kayıtlar göstermektedir. Meselâ 1518'de Mardin'de beylerbeyi haslarına dahil debbâğhâne, boyahâne gibi küçük tesislerin gelirleri birkaç yıl sonra padişah haslarına ilhak edilmiştir. Aynı durum başka sancaklarda veya beylerbeyiliklerde de görülür. Böylece hâss-ı atîk ve hâss-ı cedîd tabirleri ortaya çıkmıştır. Hâss-ı cedîdlerin geliri pek çok yerde hâss-ı atîklerin üç katı civarındadır. 1619'da Vezir Mustafa Paşa ve Vezir Dâvud Paşa emekliye ayrıldıklarında 1.200.000 akçelik hasları havâss-ı hü-mâyûna ilhak edilmiş, kendilerine 250.000 akçe tekaüt hasları verilmiştir (BA, KK, nr. 3065, s. 108-110, 124-127). Aynı tarihlerde emekliye ayrılan Bâbüssaâde Ağası Mehmed Ağâ'nın tekaüt hasları ise 102.910 akçe olup bunun eski bir usul olduğu belirtilmiştir (BA, KK, nr. 3065, s. 57). XVII. yüzyıl başlarında bazı ufak arazi gelirleri de padişah haslarına katılmıştır. Şâhincibaşı Arslan Ağâ'nın "10.000 akçe yazar arpalık hasları" buna bir örnektir (BA, KK, nr. 3064, s. 2). Bunun sebebi, yılda 300-400.000 filori irsâliyesi olan Halep gibi bazı kalemlerin gelirlerinin onda bire düşmesi, III. Murad zamanında vezir sayısının çok artması yüzünden onlara ancak padişah haslarından ayrılan kısımların has olarak tahsis edilebilmesi neticesi havâss-ı hü-mâyûn vâridâtının azalması, vezirlerin de kendi haslarının düşük gelirlerini havâss-ı hü-mâyûna ilhak ettirerek onların geliri yüksek olanlarının kendilerine mal edilmesini sağlamaları olmuştur (*Hürû'l-mülûk*, s. 177).

Fâtih Kanunnâmesi'nde vezirlere 1.200.000, beylerbeyilerine 800.000-1.200.000, defterdarlara 600.000 akçelik haslar verilmesi hükme bağlanmıştır. Lutfî Paşa, vezîriâzâmın haslarının 1.200.000 akçelik olduğunu yazmaktadır

(*Âsafnâme*, s. 14). 1618'de vezîriâzâm, ikinci vezir ve sadâret kaymakamlığı görevlerinde bulunanların hasları 1.200.000 akçe civarındadır. 1619'da Sadrazam Kara Mehmed Paşa'nın haslarının geliri ise 1.800.000 akçeye yakındır (BA, KK, nr. 3065, s. 10-17, 20-26, 39-41). Beylerbeyi hasları (hâss-ı mîr-i mîrân) XVI. yüzyılda her vilâyette aynı miktarda değildir. Diyarbakir beylerbeyileri Behram Paşa ile (1568'de) Kuyucu Murad Paşa'nın (1595'te) haslarının toplam geliri 1.200.670 akçedir (BA, *Timar Rûznâmçe Defteri*, nr. 12, s. 942-943; nr. 176, s. 195-196). Farklı tarihlerde aynı yerde birbirine yakın miktarda gelirlerin varlığı, beylerbeyi haslarının muayyen bir şekilde tutulmaya çalışıldığının göstergesi kabul edilebilir. Bu miktarlar Van'da 1.200.000 (a.g.e., nr. 10, s. 361-363), Anadolu'da 1.001.392, Dulakadır-eli'nde 700.240 (a.g.e., nr. 14, s. 862-868), Rum beylerbeyiliğinde 700.240 akçedir (a.g.e., nr. 4, s. 704-707). Bu rakamlardaki 670, 1392 ve 240 gibi küsurlar "ziyade" olarak belirtilir. Haslar genel olarak yuvarlak rakamlı gelirlere sahiptirler. Timar ve zeâmetlerde de ayrılamayan küçük miktardaki gelirler ziyade olarak bırakılmakta, bu durum kayıtların yanlarındaki açıklamada belirtilmektedir. Aynı şekilde sancak beyi hasları da farklı miktarlardadır. Meselâ 1455'te Bosna sancak beyi ve aynı zamanda serhad beyi olan İshak Bey oğlu İsa Bey'in haslarının yıllık geliri toplamı 763.000 (Şabanović, s. 7), Bosna'nın Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarındaki sancak beyi hası miktarı ise 739.000 akçeydi. Rumeli beylerbeyiliğinde yıllık has geliri 100.000 akçe olan sancaklar da vardı (Barkan, *İFM*, XV, 303). Rumeli ve Anadolu beylerbeyiliklerindeki müsellemler ve piyade sancakları gelirleri ise 81.000 ile 18.000 akçe arasındadır (a.g.e., XV, 304-306). Barkan'ın yayımladığı listede Doğu Anadolu'daki birçok livânın hâkimlerinin haslarının ne kadar olduğu belirtilmemekteyse de timar rûznâmçe defterlerinde bunlara ait miktarlar bulunmaktadır; meselâ 1579 başlarında Nahçıvan hâkimi iken Bitlis'e dönen Şeref Han'a Bitlis'e ait 260.000 akçelik haslar tahsis edilmiş, bu rakam başka hasların da ilâvesiyle aynı tarihte 505.564 akçeye (BA, MD, nr. 32, s. 276), Kasım 1595'te de yeni eklerle (terakkî) 1.415.272 akçeye yükseltilmişti (BA, *Timar Rûznâmçe Defteri*, nr. 176, s. 559-563). 1568'de Mihrani sancak beyi Mehmed Bey'in haslarının geliri ise ancak 131.517 akçeye ulaşmaktaydı (a.g.e., nr. 12, s. 919-920). Beylerbeyilerin hasları-

nın gelirlerinin çoğunluğu kendi yönetimlerindeki birimlerden, bir kısmı da başka bir beylerbeyilikteki bir sancaktan temin edilebiliyordu. Meselâ 1557'de Van beylerbeyinin Van'a bağlı nahiyelerden 1.178.373 akçe, Tarsus sancağından 31.627 akçe has geliri vardı (a.g.e., nr. 10, s. 361-363). Sancak beyleri için de aynı uygulama görülmektedir. Bunların gelirlerini oluşturan kalemler genel olarak kendi sancaklarında, az bir kısmı da aynı beylerbeyilikteki bir başka sancakta bulunurdu. Ümerâya ait haslar, azilleri veya vefatları halinde kendilerinden sonra aynı göreve tayin edilen kimselere verilir. Has sahibi beylerbeyi ve sancak beyleri sefere giderken her 5000 akçe gelirleri için bir cebelü*yu beraberlerinde götürürlerdi.

1527-1528 malî yılına ait devlet gelirlerinin % 51'ini padişah hasları oluşturmaktaydı. Bu gelirin vilâyetlere göre dağılımı da şöyle idi: Anadolu, Karaman, Dulkadir-eli ve Rum vilâyetlerinde % 26, Diyarbekir beylerbeyliğinde % 31, Rume- li, Halep ve Şam'da % 48, Mısır'da % 86 (Barkan, İFM, XV, 277). Bu has gelirlerinden % 21,25'i mahallerindeki hizmetler için harcanmakta, kalanları da yine merkezî devlet bütçesi emrine verilmekteydi. 1660-1661 malî yılında ise devlet gelirlerinin 3/4'üne yakın bir kısmı has, timar veya vakıf olarak hizmet sahiplerine dağıtılmakta, padişah haslarının gelirleriyle de mahallî askerlerin, kale muhafızlarının mevâcibleri ödenmekteydi (a.g.e., XVII, 3-4).

Paşmaklık haslar, sultanlara hayatta bulundukları sürece tahsis edildiiklerinden vefatları halinde havâss-ı hümayuna ilhak olunur, başkalarına devredilmezdi. Haslar XVI. yüzyılda emanet suretiyle idare edilirken sonradan iltizam usulü ile yönetilmeye başlandı. Böylece mansıbların satılması sonucu bunlara ait hasları da elde edenler bazan bizzat adamlarıyla, bazan voyvoda veya mütesellimleri vasıtasıyla halktan fazladan para koparmanın yollarını aramaya başladılar. Bu durum şikâyetlere sebep oldu. Voyvodalara "has zâbiti" veya "has subayı" denildiği, reâyânın vergilerini onlardan bağımsız eminlerin topladığı da görülmektedir (BA, MAD, nr. 7534, s. 1047, 1229; BA, Şikâyet Defterleri, nr. 1, s. 160). Has kâtiplerinin de dahil olduğu bütün görevliler فرمانla tayin edilirdi (BA, MAD, nr. 7534, s. 567); bunlar havâss-ı hümayun idaresinden ve bu tür arazilerdeki devlet menfaatlerini korumaktan sorumlu idiler. Aynı zamanda sâhipsiz arazilerin veya vâris-

siz toprakların hazineye kazandırılmasına çalışırlardı. Bosna'da haslar dahilinde bulunan veya timarken hassa ilhak edilen çayır, bağ, meyve ağacı ve değirmen gibi gelir kaynaklarından vilâyet tahririnde tapu ile verilmeyen, sahipleri olmadığı için zamanla harap olan birimler tâliplerinden en fazla fiyat verene tahsis ve tapu resimleri ile bunların öşürleri, yıllık vergileri hazineye teslim edilirdi. Her türlü has arazileri serbest sayılır, buralara, çok ağır bir suç veya şer'an organ kesmeye, idama müstahak bir cürüm işlenmedikçe beylerbeyileri ve sancak beyleri giremezler, müdahalede bulunamazlardı.

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde reâyâ çiftliklerinden farklı olan hassa çiftlikleri ve "kılıç yeri" denilen hassa mezarları da vardı. Bunlar doğrudan timarlı sipahiler tarafından işletilirdi. Bazı bölgelerde hassa üzüm bağları, hassa değirmenleriyle ilgili kayıtların mevcudiyeti bu uygulamanın niteliği hakkında fikir vermektedir. Bu tür arazilerde sipahi hissesi 1/3 veya 1/4'tü. Sipahinin kendisi ve ailesi adına kendi timarından arazi satın alması ise kanuna aykırı idi. Zamanla bu tip has arazileri azaldı (Barkan, İFM, V/1, s. 213 vd.). Hassa çiftlik arazilerinde herhangi bir şekilde sipahilerin mülküne geçen arazi ortaklık tarzında işletilmekteydi (Kavânin-i 'Örfiyye-i Othmâni, s. 14-15). XVI. yüzyılda birçok devlet görevlisi hassa çiftliklerinin arazisini bazan bizzat işleterek büyük kârlar sağlıyordu (Akdağ, II, 92-93). Kanûnî Sultan Süleyman devrinde padişah hasları yanında bir de mîrî mukâataalar ortaya çıkmıştı; bu sonuncuların geliri doğrudan hazineye kalyordu. Zamanla has gelirlerinin azalmasının bir sebebi de kuraklık, salgın hastalıklar gibi tabii felâketler dolayısıyla reâyânın köylerini terkederek başka yerlere göçmesidir (BA, MAD, nr. 7534, s. 560, 1661).

Vezirlere, beylerbeyilerine ve sancak beylerine ait haslar zamanla kaldırılmış, bunlar mîrî mukâataalara eklenmiş, yerine nakdî ödeme yapılmıştır (a.g.e., nr. 14525, s. 14 vd.). 1699'da Karlofça Antlaşması'ndan sonra bazı beylerbeyilerine yeni haslar ve bazı bölgelerin hazeriyye ve seferiyye vergilerini toplama hakkı verilmiştir. Haslar Mukâataası Kalemî de (Hammer, II, 157-159) XVII. yüzyılda kurulmuş, 1833'te bu kalem Başmukâataacılık ve Vak'anüvislik Kalemî ile birleştirilmiş, daha sonra da Aklâm-ı Selâse adıyla Haremeyn Mukâataa Kalemî'ne eklenmiştir (Abdurrahman Vefik, I, 217). 1838'de Haslar Kalemî başmukâataacı ile aynı odada vazife görmektedir (BA, MAD, nr. 8999,

s. 4). Daha sonra yalnız vezirlerin, kap-tan-ı deryâların ve nişancıların has arazileri muhafaza edilmiş, diğerleri mîrî mukâataalara veya hâss-ı hümayuna devrolunmuştur. Yeni has arazilerinin oluşturulmaması yüzünden beylerbeyileri kendi bölgelerinde daha az timar, zeâmet ve vakıf arazi bulunmasını, buna karşılık mîrî mukâataaların arttırılmasını tercih etmişler, bunu gelir çoğaltıcı bulmuşlardır (M. Nûri Paşa, III, 76, 79-80). Mîrî mukâataa arazileri deftere kaydedilir, mülkî âmirilere şahsî mal gibi verilir; onlar da bunların yönetimini mültezimlerine bırakırlardı. 1790'dan sonra sultanın kadınlarına ait bütün has arazileri yeni teşekkül eden irâd-i cedîd hazinesine aktarılmıştır (BA, KK, nr. 3205; Cevdet, VI, 60 vd.). Tanzimat'tan sonra harcamaların devlet hazinesinden yapılması ilkesi benimsenmiş, hâss-ı hümayun gelirleri valilere terkedilmiştir. Memurlara hangi kademede olursa olsun maaş verilmeye başlanmış, eski has sistemi bırakılmıştır. 1839'da mukâataat hazinesi mîrî hazineyle birleştirilerek Maliye nâzırının kontrolüne verilmiştir (BA, MAD, nr. 8999, s. 6 vd., 38).

Hâss-ı hümayun ve hâss-ı pâdişâhî tabirleri Tanzimat'tan sonra yavaş yavaş kalkmakla beraber hassa kelimesi "has-sa hazinesi, hassa ordusu, hassa süvarileri, hassa avcılar, hassa müezzinleri, has oda, has ahur, has bahçe" gibi saray hizmetleri için kullanılmaya devam etmiştir.

Has ve havas kelimeleri yer isimlerinde de yaşamıştır. Eyüp kazasının eski ismi Havâss-ı Refia veya Haslar kazası idi. Bulgaristan'da Hasköy (bugün Haskovo), Hatay'da 1865'te kurulan Hassa kazası dışında Anadolu'da pek çok köy bu ad altında varlığını sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

F. M. Meninski, *Lexici Arabico-Persico-Turci-cı*, Vienna 1780, II, 530-531; BA, TD, nr. 1/1m., s. 331-332; BA, KK, nr. 3064, s. 2; nr. 3065, s. 10-17, 20-26, 38-41, 57, 108-110, 124-127; nr. 3205; BA, MD, nr. 32, s. 276; BA, MAD, nr. 7534, s. 560, 567, 1047, 1229, 1661; nr. 8999, s. 4, 6 vd., 38; nr. 14525, s. 14 vd.; BA, *Timar Rûznâme Defteri*, nr. 4, s. 704-707; nr. 10, s. 361-363; nr. 12, s. 919-920, 942-943; nr. 14, s. 862-868; nr. 176, s. 195-196, 558-563; BA, *Şikâyet Defterleri*, nr. 1, s. 160; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 170, 198; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Kâsım Ganî - Ali Ekber Feyyâz), Tahran 1324, s. 235, 253; *Kânûn-nâme-i Sultânî ber Müceb-i 'Örfi 'Osmânî* (nşr. Halil İnalçık - Robert Anhegger), Ankara 1956, s. 70-71; *Kânûn-i Kânunnâme* (nşr. B. Durdev v.dğr.), Sarajevo 1957, s. 38-52; *Kavânin-i 'Örfiyye-i Othmâni* (nşr. N. Beldiceanu), Wiesbaden 1967, s. 14-15; *I. Selim'in Kânunnâmesi* (nşr. A. Tveritinoval), Moskva 1969, bk. İndeks; *Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi* (nşr. Abdülka-

dir Özcan, TD, sy. 33 [1982] içinde), s. 47; *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (nşr. Halil İnalıcık), Ankara 1954, s. XXIII-XXIV; *Avni Ömer, Kânûn-ı Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî* (nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, TTK Belleten, XV/59, [1951] içinde), s. 386; *Arazi Kanunnâmesi (MTM, 1/2 [1331] içinde)*, s. 324; *Kanunî Devri Budin Tahrir Defteri* (nşr. G. Kaldy-Nagy), Ankara 1974, s. 211, 231, 337; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-küberâ ve mehekku'l-ulemâ* (nşr. Kemal Yavuz), Ankara 1991, s. 279; Kalkaşendi, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 30; Lutfî Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 14; *Hırzû'l-mülûk* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988, s. 177; *Kitâb-ı Müstetâb* (a.e. içinde), s. 40; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân*, İÜ Ed.Fak. Tarih Seminer Kitaplığı, vr. 45^a, 46^a, 47^a vd.; *Kânûnnâme-i Sultânî li-Azîz Efendi* (nşr. R. Murphey), Harvard 1985, s. 28; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* (haz. Mithat Sertoğlu), İstanbul 1992, s. 386; Cevdet, *Târih*, VI, 60 vd.; M. Nûri Paşa, *Netâiyicü'l-uukûât*, İstanbul 1327, III, 76-80; IV, 102-105; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidî*, İstanbul 1328, I, 217, 241-242, 297-298; Hammer, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, II, 112, 157-159, 244-245; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (haz. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 102-103, 126; *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, Ankara 1946, I, 48; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 278-279; Barkan, *Kanunlar*, s. 147, 314-315, 399; a.mlf., "Toprak İşçilerinin Organizasyon Şekilleri", *İFM*, V/1 (1939), s. 213 vd.; a.mlf., "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", a.e., XV (1953-54), s. 277, 303, 304-306; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", a.e., XVII (1956), s. 3-4; a.mlf., "H. 1079-1080 Tarihli Bir Osmanlı Bütçesi", a.e., XVII (1956), s. 226-259; a.mlf., "H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", a.e., XIX (1960), s. 277-332; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 113, 190, 362; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, bk. İndeks; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, bk. İndeks; H. A. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, London 1951, I/1, s. 144-145, 148, 238, 253; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 74; L. Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzerwaltung*, Budapest 1955, I, 402-403; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford 1960, s. 199-200; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, Paris 1960-64, I, 164; II, 86-88; a.mlf., *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973, s. 183-184, 278, 297, 308; Hazim Šabonović, *Krajiste Isabega Ishakovica*, Sarajevo 1964, s. 7; Rycaut, s. 50-51; Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 142-147; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, Ankara 1971, II, 92-93, 299; Hamid Hadzibegić v.dğr., *Oblast Brankovića*, Sarajevo 1972, I, 135; K. Röhrborn, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungs-Geschichte*, Berlin 1973, s. 27, 101-104; *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden vom Jahre 1675* (ed. H. G. Majer), Wien 1984, I, tür.yer.; *Ankara'nun İki Numaralı Şer'iyye Sicilli* (haz. Halit Ongan), Ankara 1984, bk. İndeks; M. Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı: 1518-1566, Ankara 1989, s. 167-173; Ali Akıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993, s. 106; Pakalın, I, 750-752; Cengiz Orhonlu, *"Khâşş", EP* (İng.), IV, 1094-1097.

el-HAS ale'l-BAHS

(الحث على البحث)

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin
(ö. 324/935-36)

kelâm metodunu savunduğu eseri.

Risâle fi istihsânî'l-havz fi 'ilmi'l-ke-lâm adıyla yayımlandığı için (Haydarâbâd 1323, 1344) bu isimle meşhur olmuştur. Ancak İbn Asâkir'in İbn Fûrek'ten naklen Eş'arî'ye nisbet ettiği uzun eser listesinde ve diğer kaynaklarda böyle bir isim mevcut değildir. Buna karşılık İbn Asâkir'in ilâve listesinde (*Tebyînü kezi-bi'l-müfterî*, s. 136) ve İbn Ferhûn'un saydığı eserler arasında (*ed-Dibâcû'l-mûzheb*, II, 95) *el-Haş 'ale'l-bahş* adına rastlanmaktadır. Ayrıca Selmân b. Nâsır en-Nisâbü'rî'nin *el-Ğunye fi'l-ke-lâm* adlı eserinde risâle metni *el-Haş 'ale'l-bahş* adıyla iktibas edilmiştir (vr. 9^a-11^a). Buna göre *Risâle fi istihsânî'l-havz fi 'ilmi'l-ke-lâm*, Haydarâbâd baskısını yapanlar tarafından metnin muhtevasına uygun görülerek konulmuş bir başlık olmalıdır.

Meşhur adıyla kaynaklarda geçmemesi ve önceleri yalnızca tek nüshasının bilinmesi, bazı araştırmacılar risâlenin sonraki bir döneme ait olabileceği düşüncesine sevk etmiş (Makdisi, XVIII [1963], s. 22-26; Bedevî, I, 520-521), bazıları ise muhtevasını Eş'arî'nin görüşlerine uygun bulmakla birlikte metnin onun talebeleri tarafından yazılmış olabileceğini ileri sürmüştür (McCarthy, s. XXVI; Allard, s. 51). Ancak yakın zamanlardaki çalışmalar (Frank, *Le Museon*, CIV/1-2, s. 170; Gimaret, s. 15-16) ve tesbit edilen diğer yazma nüshalar risâlenin otantikliğini büyük ölçüde güçlendirmiş bulunmaktadır.

Eş'arî, eserinin baş tarafında bu risâlesini bilgisizliği sermaye edinen, düşünme ve araştırmadan hoşlanmayan, kolaycılığa ve taklide yönelen, usûlü'd-din meselelerini ele alanları kötüleyip dalâletle suçlayan ve hareket, sükûn, cisim, araz gibi şeyler hakkında konuşmanın bid'at olduğunu söyleyenlere karşı yazdığını belirtir. Hz. Peygamber ile ashabın bu tür konulardan söz etmemiş olmasını delil olarak kullanmak isteyen bu kişilerle katı Hanbelîler'in kastedildiği anlaşılmalıdır. Kelâmcılara yönelik bu tür tenkitlerin İbn Kudâme ve İbn Teymiyye gibi sonraki Hanbelîler tarafından yapıldığı ve bu hususun risâlenin Eş'arî'ye nisbetini şüpheli hale getirdiği öne sürülmüşse de (Makdisi, XVIII [1963], s. 25) bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Eş'arî'nin kelâmcılara yöneltilindiğinden bahsettiği

tenkitler benzer ifadelerle kendinden önceki hadis ehlinin eserlerinde mevcuttur (bk. meselâ İbn Kuteybe, s. 35; krş. Özen, s. 464). Eş'arî bu iddialara üç noktadan bakış yaparak cevap vermektedir. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber, söz konusu meseleleri araştırıp hakkında konuşanların bid'at ehli olduğunu söylememiştir. Buna göre onun söylemediği bir şeyi söyledikleri için asıl iddia sahiplerinin kendileri bid'at işlemektedir. İkincisi, tenkide tâbi tutulan hususların her biri müstakil olarak Kitap ve Sünnet'te yer almamışsa da bunların genel prensipleri bu kaynaklarda mevcuttur. Üçüncüsü ferâiz, had, talâk gibi fikhî meselelerin ihtilâflı konuları hakkında da Resûl-i Ekrem'den belirli bir nas gelmemiştir. Buna rağmen fıkıh âlimleri bunları mevcut naslara kıyas etmişler veya ihtihadda bulunmuşlardır. Şu halde dinin fûrûunda geçerli olan bir hakkın usulde de bulunması ve akf meselelerin Kitap ve Sünnet'in yanında duyu verilerine ve bedîhî bilgilere dayanarak çözülmesi gerekir. Eğer sonraki dönemlerde tartışılan meseleler Asr-ı saâdet'te ortaya çıksaydı elbette Hz. Peygamber diğer hususlarda olduğu gibi bunlar hakkında da beyanda bulunurdu.

Eş'arî, daha sonra soru sormak suretiyle muhatapı susturmaya çalışır. Meselâ halku'l-Kur'ân konusunda tavır koymakla Selefiyye'nin kendi prensipleriyle çelişkiye düştüğünü, zira "Kur'an mahlûk değildir" sözünün de aynen "Kur'an mahlûktur" sözü gibi Resûl-i Ekrem tarafından dile getirilmediğini, ayrıca sahâbe ve tâbiînin de böyle bir şeyi söylemeye hakları bulunmadığını, bu konuda tevakkuf etmenin de tartışanları tekfir etmenin de aynı mantıkla bid'at olacağını ileri sürer. Gayelerinin halkı aydınlatmak olduğunu söyleyen muhataplarına Eş'arî şöyle hitap eder: "Bizim de sizden beklediğimiz budur. Öyle ise neden başkalarını konuşmaktan menediyorsunuz? Siz arzu ettiklerinizi söylüyor, konuşmaktan âciz kalınca da kelâmdan menedildik diyorsunuz. İşinize gelince önceki âlimleri delilsiz ve mesnetsiz taklit ediyorsunuz. Bu ise keyfîlik ve zorbalıktan başka bir şey değildir". Eş'arî, risâlesinin sonunda Hz. Peygamber'in açıklamadığı birçok konuyu mezhep imamlarının ele alıp işlediğini hatırlatır ve zikredilen hususların inatçı olmayan her akıllı kimse için yeterli olduğunu belirtir.

el-Haş 'ale'l-bahş'in Eş'arî tarafından ne zaman yazıldığı tartışmalıdır. Hadis ehline karşı kaleme alındığı için eserin Mu'tezilî döneme ait olabileceği ifade